

Litteratur

Tove Stang Dahl: Den muslimske familie, Universitetsforlaget, Oslo 1992.

ANMELDT AF LIS FROST

Indledning

Den norske kvinderetsprofessor Tove Stang Dahl døde efter lang tids sygdom i februar d.a., kun 54 år gammel. På trods af det dårlige helbred lykkedes det hende at færdiggøre og publicere bogen *Den muslimske familie* i efteråret 1992. TSD har igennem mange år arbejdet dygtigt, engageret og inspirerende med og for at opbygge kvinderetten som en personrettet og tværjuridisk retsvidenskabelig disciplin med det formål at forbedre kvinders stilling ikke blot i retten, men også i samfundet. Dette engagement præger også bogen *Den muslimske familie*, der baseres på et interview-materiale indsamlet i Kairo af antropologen Unni Wikan.

Ved første øjekast kan det måske undre, at forfatteren lige pludselig kaster sig over de fattige, muslimske familier i Kairos baggader, men ved nærmere eftertanke forekommer det ganske naturligt. Ikke blot fordi bogens tema rammer godt ind i tidens centrale diskussioner om bærekraftig udvikling i tredje-verdens lande(s) storbyer), om kulturudveksling som følge af folkevandringer, flygtningestrømme mv. samt om menneskerettigheder - hvilket er de for-

hold, TSD selv henviser til i bogens forord - men også fordi temaet ligger i klar forlængelse af flere af de mange væsentlige arbejder, man kan finde i TSD's tidligere forfatterskab. Det drejer sig om udviklingen af en *fortolkende retsteori*, om undersøgelse af *husmoderens retsforhold* og om diskussion og anvendelse af *kvinderetlige hensyn og værdier*.

“Den som ikke forstår avvik fra doktrinen, har ikke fanget rettsvitenskapens natur”¹

I artiklen “Mot en fortolkende retsteori - det kvinnerettslige argument”² vender TSD sig mod den tradition, der udelukkende anser den juridiske tekst for at være fortolkningens genstand og formålet alene at være konkret retsanvendelse. Hun tilslutter sig her bestræbelserne på at udvikle en hermeneutisk retslære, hvor “(g)jenstanden... går utover rettsdogmatikkens gjenstand idet den også søker utenfor rettens tekst og ut mot tekstens ulike kontekster. Formålet er ikke konkret rettsanvendelse, men økt erkjennelse av rettens karakter, og forståelse

1. Se *Den muslimske familie* s. 22. Gammelt arabisk ordsprog.

2. I TfR 1988:1-2 s. 54-70. Se også “Innledning til kvinneretten” i Tove Stang Dahl (red.): *Kvinnerett I*, Oslo 1985 s. 13-109.

av rettens uttrykk i sin historiske og nåtidige sammenheng og av dens muligheter i fremtiden" (s.55f).

Med denne indfaldsvinkel til det juridiske bliver det nærliggende at interessere sig for en tradition, der som den islamiske dækker både religion, ret og moral, og som er spændt ud mellem tradition og modernitet med fortolkningen som den centrale metode til fornyelse. Over to kapitler beskrives udviklingen af den islamiske tradition og dens retskildelære. Kapitlerne indeholder mange informationer om islam som et altomfattende pligtssystem fremfor f.eks. et ret-tighedssystem, om et system, der er universelt men alligevel kun har gyldighed for muslimer, om et system, hvor gældende ret - inden for familierettens område - principielt er afhængig af uforanderlige tekster, der er mere end tusind år gamle. Alt sammen relevante og vedkommende problemstillinger. Selv om kapitlerne indeholder meget spændende stof, synes jeg imidlertid, at den uvidende læser (mig selv) bliver ladet noget i stikken, fordi materialet ikke er blevet tilstrækkeligt bearbejdet. Der er for mange gentagelser og for lidt overblik, og det forbliver noget uklart, hvad forfatterens budskab er. Hvad er forfatterens retsopfattelse? Skal moralen ind i retten, eller skal retten tværtimod afmoraliseres? Hvad er forholdet mellem den personlige fortolkning og den eksegetiske? Hvad med det retlige gældebegreb?

Den standhaftige husmor

I mange af TSD's arbejder står kvinders rol-

le og arbejde i familien centralt,³ og Den muslimske familie kan ses som en klar forlængelse af denne interesse. Familien er her den helt afgørende enhed. Det er her den kollektive, islamiske identitet udvikles og varetages, og det er her ens lykke afgøres. "Livet er kjønn" siges det. "Kjønn er seksualitet i stadig tiltrekning og modsetning mellom det like og det ulike..Seksualitet er således livets orden..Seksualitetens goder prises og hyldes...Men de seksuelle drifter er også ..farlige, ved at de truer den sociale orden. Seksualiteten må derfor organiseres." (s. 85) Denne organisering sker indenfor den stabile enhed, ægteskabet. På trods af mandens udstrakte adgang til skilsmisse og på trods af polygami som legal mulighed, er der øjensynligt få skilsmisser, få polygamiske ægteskaber og få elskerinder. Samtidig viser netop disse eksempler, at forholdet mellem kønnene ikke blot er bygget op over en komplementaritetsmodel, men også over en dominansmodel, hvor mandens forrang over kvinden er absolut - om ikke i troen så dog i ægteskabet.

En af bogens fortjenester er, at den demonstrerer den nære sammenhæng mellem det man kunne kalde religionens ret (den store tradition), statens ret (Egypten) og hverdagslivets ret (den lille tradition), og hermed siger noget om, hvorledes ægteskabets retlige muligheder og begrænsninger faktisk forvaltes i hverdagen. I kapitlerne 3, 4, 5 og 6 beskæftiger TSD sig således med den egyptiske retstilstand i relation *til* familiens placering i samfundet, *til* ægteskabsforberedelse, forlovelse og ægteskabskontrakt, *til* seksualitet i videre forstand, *til*

3. Se f.eks. det tidlige arbejde Ekteskapet, den moderne husmannskontrakten. Kvinnerettslige Studier nr. 1, 1976.

ægteskabet forpligtelser og rettigheder overfor hinanden under det ægteskabelige samlivs beståen og *til* skilsmisse. Bogen illustrerer også, at kvindernes styrke - eller mangel på samme - i det islamiske samfund ikke blot kan måles ved læsning af bestemmelser om dominansforhold, hvor manden juridisk har kontrollen. I praksis fører kønsadskillelsen nemlig også til en form for autonomt rum for kvinderne. I de fattige Kairo-familier er det f.eks. i høj grad mødre-nes opgave at forhindre, at deres døtre bliver gift med dårlige mænd, og en del forlovelser ophæves faktisk, fordi manden ikke kan stå distancen. (I øvrigt er forholdet til børnene temmeligt uomtalt i bogen). Ligeledes er mandens identitet og status i høj grad knyttet til forsørgerrollen. Den rolle kniber det med at udfylde for mange af mændene i Kairos baggader, og deres position svækkes ved, at de vurderes som dårlige forsørgere. Kvinderne kan uanset, hvor fattig familien er, i højere grad demonstrere deres talenter for og vilje til at få hverdagen til at hænge sammen gennem deres administration af de knappe ressourcer.

De nævnte eksempler og mange andre er klart nok med til at nuancere ens forståelse af en fremmed kultur. Der er imidlertid den vanskelighed forbundet med eksemplerne, at de alle knytter an til en livssituation, hvor fattigdom er kombineret med storbyliv. Det beskytter religionen øjensynlig ikke den enkelte imod, og det er svært ud af det konkrete materiale at se, om islams muligheder

for at spille en positiv rolle måske er anderledes i andre samfund eller samfundsgrupper, hvor der f.eks. er større velstand, højere grad af uddannelse og anden boform. Det er også vanskeligt at komme ud over den intellektuelle forståelse og videre til en egentlig begribelse af religionens indflydelse på den enkeltes følelsesliv og oplevelsesmåde. Og strengt taget er det vel netop det, der er den virkelige barriere mellem forskellige kulturer.⁴

Kvinderetlige hensyn

En central pointe i mange af TSD's arbejder har været, at nok forandrer og omorganiserer familien sig, og nok har flere og flere kvinder et omfattende lønarbejde, men det afskaffer hverken familien eller husmoderen. Kvinder bliver f.eks. ved med at påtage sig en stor del af omsorgsarbejdet i familien, og kvinder og mænds valg i relation til bl.a. forsørgelse, familie og børn er fortsat forskellige. Og helt objektivt er en omsorgskultur nødvendig for et samfunds beståen. TSD har ofte understreget, at for hende har problemet ikke været kvinder og mænds forskellige valg, men derimod den forskellige værdisætning af de to køns prioriteringer, valg, roller mv. Det muslimske samfund, TSD beskriver, er radikalt præget af (forestillingen om) kønnes forskellighed, og også her fremhæves det, at en todeling af samfundet i sig selv hverken er god eller dårlig, men at ordningen må vurderes efter

4. I dagbladet Information kørte der gennem hele februar måned en heftig debat om omskæring af kvinder. Debatten startede med en kronik af Karen Syberg d. 27. januar 1993, hvor hun problematiserede, at en afrikansk mor bosat i Frankrig blev idømt fem års fængsel for at have omskåret sin datter. Debatten illustrerer meget tydeligt, hvor svært det på den ene side kan være at begribe det "naturlige" i det fremmede, og altså undgå kulturimperialismens fælder, og på den anden side at forblive et politisk menneske, og altså undgå kulturrelativismens hængedynd.

sit resultat. I "Innledning til Kvinneretten"⁵ har TSD udviklet en slags evalueringskriterier, de såkaldte kvinderetlige hensyn, grundet i kvinders ønsker og behov. Det drejer sig om hensynene *retfærdighed* forstået som ret til tid, penge samt arbejde og *frihed* forstået som ret til værdighed, integritet, selvbestemmelse og selvrealisering.

TSD inddrager kun indirekte disse hensyn i Den muslimske familie, men det fremgår ret tydeligt, at den islamiske ordning i Egypten ikke er retfærdig i TSD's forstand. Kvinderne bruger meget tid i hjemmet med arbejde for familien. Ægtemanden bestemmer i hvilket omfang hun må forlade hjemmet. Manden bestemmer også, om kvinden må tage lønarbejde. For så vidt angår adgangen til penge, ser det også småt ud. Brudeprisen ejes ganske vist af kvinden, men dels er det en engangsydelse, dels består den til dels af møbler o.l. Manden har forsørgelsespligt, men kvinden er i vidt omfang afhængig af, hvor meget han tjener og overlader til hende. Hertil kommer den helt generelle fattigdom. Man kan nu engang ikke plukke hår af en skaldet.

Egen tid, egne penge og eget arbejde er ifølge TSD afgørende forudsætninger for at man kan udøve sin frihed, og allerede på det grundlag må man konkludere, at Kairos muslimske kvinder er ufri for så vidt angår retten til selvbestemmelse og selvrealisering. Den gifte kvinde har simpelt hen en lydighedspligt over for ægtemanden. Lydighedspligten strækker sig langt ud over familiearbejdet og langt ind i kvindernes personlige integritet, idet den angår deres seksualiv, deres adfærd, deres påklædning, deres frisure.

Man kan spørge, om det overhovedet er

rimeligt at komme anstigende med disse kriterier udarbejdet i det kolde nord. Det mener jeg, at det er, i hvert fald så langt, at interviewmaterialet viser en del kvinders oplevelse af den skitserede relation mellem kønnene som problematisk og ikke som selvvalgt.

Tilbage står spørgsmålet om værdighed. Begrebet har en lidt anden karakter end de andre begreber, idet det er meget personbundet og for så vidt immaterielt. Det handler om at kunne stå inde for sig selv og sine handlinger. Denne problemstilling belyses i bogen ikke så meget gennem interviewmaterialet og livet i Kairos baggader, men derimod i det afsnit, jeg synes er bogens bedste. Det drejer sig om kapitel 5 "Seksualitet og segregasjon" og især de afsnit, der handler om sløret, det gamle og det ny, dets oprindelse og dets kvinnepolitiske kontekst og om frigørelse og undertrykkelse. Her på den anden side af rettens grænser kommer man tæt på en begribelse af, at alt kan være anderledes og alligevel føles helt naturligt - uden at man behøver at give køb på sin kritiske sans og blot sluge alt råt.

Afslutning

Som nævnt ovenfor, er det ikke helt let at skille religionen og moralen fra dens omslængninger, og man bør altid komme i tvivl om berettigelsen af, at (for)dømme. TSD indtager ikke nogen fordømmende position, men snarere en positivt søgende, hvilket klart er en styrke ved bogen. I dens efterskrift bekender hun sig - uden diskussion - til kernefamilien (s. 173), og hun angiver, at vi har meget at lære af kvinderne i Kairo, og

5. Kvinnerett I, Oslo 1985, især s. 15-28 og s.81-105.

af hvordan de har indrettet sig i familierne. Jeg er meget enig i, at global kommunikation og et åbent sind er helt afgørende for verdens fremtid. Men jeg må indrømme, at jeg under læsningen af *Den muslimske familie* ganske vist har fået meget at vide om forhold, som jeg intet kendskab havde til i forvejen, men at jeg også er kommet mere og mere i tvivl om, hvad det egentlig er, jeg skal lære lige netop af de fattige, muslimske kvinder i familierne i Kairo.

Forfatteroplysninger:

Lis Frost, lektor, cand.jur. ved Juridisk Institut, Afdelingen for Privatret, Århus Universitet.